

Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder hos børn

af Dorte Hansen, Dansk Videnscenter for Stammen, 2004 (pjecens fulde tekst i pdf-format)

Indledning

Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder

– hvad viser forskningen

- ♦ Stammen og fonologiske vanskeligheder
- ♦ Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder
- ♦ Sammenfatning

Undersøgelse for stammen og andre tale-sprogvanskeligheder

– talepædagogens overvejelser

- ♦ Stammen
- ♦ Stammen og fonologiske vanskeligheder
- ♦ Stammen opstår i løbet af fonologiundervisningen
- ♦ Stammen og andre sprogvanskeligheder
- ♦ Stammen og artikulationsvanskeligheder/løbsk tale
- ♦ Overvejelser

Undervisning af børn med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder

- ♦ Stammen og fonologiske vanskeligheder
- ♦ Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder
- ♦ Forældrearbejde

Afslutning

Bilag

Bilag 1: Test- og undersøgelsesområder

Bilag 2: Interaktionsprofil

Bilag 3: Profil af barnets vanskeligheder

Litteraturhenvisninger

Forord

Baggrunden for denne pjeces tilblivelse er dels et ønske fra talepædagoger, der arbejder med børn, der stammer, og dels henvendelser til Dansk Videnscenter for Stammen fra forældre til småbørn med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder. Talepædagogerne har haft svært ved at finde litteratur og metode, og forældrene har ofte haft svært ved at forstå, hvorfor talepædagogen ikke har kunnet give deres barn et, efter deres mening, tilfredsstillende tilbud. Vi vil derfor med denne pjece formidle noget af den viden, der er beskrevet i international litteratur, på en tilgængelig måde.

I faglitteraturen gives der forskellige bud på sammenhængen mellem stammen og andre tale-sprogvanskeligheder og den deraf følgende undervisning. Problemstillingen behandles generelt i faglitteraturen, og med de store forskelle der er fra barn til barn, finder man naturligvis ikke svarene på, hvordan det individuelle problem kan anskues. Her må egne erfaringer kombineres med viden fra faglitteraturen.

Den primære målgruppe for pjecen er talepædagoger, som behandler små børn med både stammen og andre tale-sprogvanskeligheder. Forhåbentlig vil pjecen være medvirkende til, at talepædagoger får en bredere viden på området, således at børn og forældre kan få et varierende og omfattende behandlingstilbud, når de har behov for det.

I praksis er der delte meninger om rigtigheden af at bruge henholdsvis termen "undervisning" og "behandling" for det, talepædagogen foretager sig i sit arbejde med mennesker, der stammer. For at imødegå denne uoverensstemmelse har vi i pjecen valgt at benytte begge termer og bruge dem i de forbindelser, hvor de tekst- og indholdsmæssigt passer bedst.

Pjecen er udarbejdet af undertegnede i samarbejde med de to øvrige faglige medarbejdere på Dansk Videnscenter for Stammen, Tine Egebjerg og Per Fabæch Knudsen. En tak skal rettes til talepædagogerne Ulla Støvelbæk og Gun Winsten, Taleinstituttet i Hellerup, for gennemlæsning og kommentarer.

København, august 2004

Dorte Hansen

Indledning

Det er helt almindeligt og normalt, at små børns tale og sprog udvikler sig i forskellige tempi, og at nogle derfor tilegner sig tale- og sprogfunktionerne langsommere end andre. Mange børn vil også i en eller flere perioder stamme, uden at de selv eller forældrene opfatter det som et problem. Hos nogle børn ser man både, at tale og sprog ikke udvikler sig, som det skal, og at barnet samtidig stammer. I de tilfælde kan der opstå bekymring, og mange forældre vil have behov for hjælp.

Hos småbørn kan stammen komme til udtryk på mange måder: Stammen kan ses som en let og ikke hyppig gentagelsesstammen, men også som en udviklet og hård stammen med både kamp og undgåelser. Tale-sprogvanskeligheder kan være artikulationsvanskeligheder, løbsk tale, problemer med fonologi, sprogproduktion, sprogforståelse og generel sproglig forsinkelse eller kombinationer og i forskellige sværhedsgrader.

Kombinationen af stammen og andre tale-sprogvanskeligheder kan gøre det svært for småbørn at kommunikere og udvikle deres tale-sproglige og dermed sociale kompetencer. I deres forsøg på kommunikation vil nogle af dem have svært ved at følge med i samtaler og vil måske heller ikke selv blive forstået af andre. Det kan resultere i så negative erfaringer med kommunikation, at det ødelægger den naturlige nysgerrighed overfor sproget. Disse børn leger ofte alene og tavse uden ydre sprog, de tager ikke initiativ til samtale og leg, de spørger ikke "hvad er det?", og de øver sig ikke på nye ord. Ofte bliver de rettet både indirekte og direkte af voksne i deres omgivelser, fordi disse, i den bedste hensigt, forsøger at hjælpe dem til en bedre kommunikation.

Det kan således give store og forskelligartede problemer, når børn både stammer og også har andre tale-sprogvanskeligheder. De risikerer dårlig trivsel, og de kan blive indadvendte og få problemer både adfærdsmæssigt og socialt. Følgen er, at deres tale og sprog har dårlige betingelser for at udvikle sig, fordi de i mange tilfælde får for lidt kommunikationstræning. Det bliver en ond cirkel.

Mange forældre til børn, der både har stammen og andre tale-sprogvanskeligheder, har ofte været fortvivlede, fordi barnet, efter deres mening, ikke har fået et relevant undervisningstilbud. Det er svært for forældre at forstå, hvorfor talepædagogen ikke har et målrettet undervisningstilbud til deres barn. Mange talepædagoger er opmærksomme på den dobbelte problemstilling, når et barn både stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder, og er også indstillet på at prøve at finde undervisningsmetoder, som kan hjælpe børnene. Men talepædagogerne står ofte med flere uafklarede spørgsmål, fordi der ikke er nogen entydige svar. For det første er det en lille gruppe børn, der er tale om, og gruppen er ikke homogen. Derfor er det svært at generalisere. For det andet er der få specialister blandt fagfolk, som man kan hente viden fra.

Talepædagogerne ved godt, hvordan et barn med tale-sprogvanskeligheder skal behandles, og også hvordan stammen skal behandles, men bliver ofte usikre, når kombinationen opstår, derfor får mange af disse børn ofte kun tilbud om behandling for den ene vanskelighed, som oftest i form af individuel undervisning med fokus på enten stammen eller tale-sprogvanskelighederne, eller – sjældnere – tilbud om deltagelse i fonologigruppe, sproggruppe eller stammegruppe. Enhver talepædagog, der har prøvet det, ved, at det er problematisk med disse tilbud, og at ingen af dem dækker barnets reelle behov. Inden for de seneste år er der dog nogle taleinstitutter og PPR-kontorer, som er

begyndt at tilbyde en *specifik* undervisning til disse småbørn, hvor både arbejdet med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder tilgodeses samtidig.

Når en stor del af disse børn ikke får en målrettet undervisning, kan det også være, fordi mange talepædagoger har valgt at holde sig til, at det i flere år har været anset for at være "god politik" på området *ikke* at tale-sprogundervise stammende børn intensivt. Det kan der være flere grunde til, for eksempel:

- af frygt for at øge og udvikle stammen, når der stilles krav til udtale og sprog
- fordi en øget stammen *kan* udvikle sig til et livslangt problem eller handicap
- fordi mange tale-sprogproblemer skyldes umodenhed og med tiden løser sig af sig selv
- fordi talepædagoger ikke får undervisning på dette område i uddannelserne

I de næste kapitler vil forskellige indfaldsvinkler på problematikken, forskellige sammenhænge og praktiske tiltag blive gennemgået.

Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder – hvad viser forskningen?

Stammen er den eneste talevanskelighed hos børn, der begynder efter en normal flydende taleudvikling. Stammen begynder typisk pludseligt, men der er også eksempler på en gradvis udvikling. Det samme gælder for stammens ophør. Den kan stoppe igen ligeså brat, som den er begyndt, eller aftage gradvist over længere tid for måske aldrig at dukke op igen.

Nogle forskere mener, at 30-50% af alle småbørn¹, der begynder at stamme, spontant holder op igen indenfor de to første år efter stammens debut. Især hos pigerne er der en høj ophørsprocent. Andre forskere mener, at ophørsprocenten kommer helt op på 80%², hvis man medregner spontant ophør efter mere end to år fra stammens start. De fleste børn holder dog op med at stamme igen efter 1 til 1½ år³. To tredjedele af de stammende børn begynder med en let stammeform, hvor symptomerne er gentagelser eller forlængelser, mens den sidste tredjedel begynder med hårdere stammeformer. Her kan symptomerne både være spændte gentagelser, forlængelser og egentlige blokeringer. Børn kan også meget tidligt i forløbet udvikle både medbevægelser og anden kamp og undgåelse af stammen.

Der findes få undersøgelser, der fortæller om børnenes prognose. Hvordan kan talepædagogen vide, hvilke børn der fortsætter med at stamme, og hvilke, der holder op? Ud fra stammens sværhedsgrad kan man ikke forudsige, hvilke børn der spontant ophører med at stamme, og hvilke børn, der fortsætter. Et barn, der begynder med en let stammen, har ligeså stor risiko for at udvikle en vedvarende stammen, som et barn der starter med en hård stammen. En enkelt undersøgelse⁴ viser, at børn med en sen stammedebut, og som også har andre tale-sprogvanskeligheder, har noget større risiko for at fortsætte med at stamme. Der er generelt enighed hos forskerne om, at det er vanskeligt at give en prognose for stammens udvikling. Der er også enighed om, at sandsynligheden for at stammen forsvinder spontant, er mindre hos børn, som foruden stammen, også har andre tale-sprogproblemer.

Andre tale-sprogvanskeligheder opstår sammen med ikke-flydende tale hos en mængde småbørn i takt med tale-sprogudviklingen. Nogle af børnene er generelt forsinket i deres tale-sprogudvikling, mens andre har afvigelser indenfor forskellige delområder. Afvigelser eller forsinkelser findes i mange forskellige afskygninger og sværhedsgrader og fylder generelt meget i talepædagogens daglige arbejde. Der ses ofte en blanding af kort opmærksomhed, let afledelighed, perseveration og manglende selvkontrol sammen med tale-sprogvanskeligheder. Nogle børn kan kommunikere i et vist omfang, mens andre kan være meget svære at forstå og dermed at samtale med.

Der er i de senere år blevet forsket en del i stammen og andre tale-sprogvanskeligheder. Men da der anvendes forskellige undersøgelsesmetoder, kan det ofte være vanskeligt umiddelbart at sammenligne resultaterne fra de forskellige undersøgelser. Nogle forskere tester børnene direkte, andre analyserer spørgeskemaer, som er besvaret af talepædagoger eller forældre, og andre laver analyser på grundlag af båndeksempler af

¹ Ingham, 1985

² Yairi & Ambrose, 1999

³ Yairi & Ambrose, 1999

⁴ Yairi & Ambrose, 1999

børns tale. Nogle undersøgelser inddrager et stort antal børn, andre bygger på ganske få. I nogle undersøgelser er der fokus på 3-årige, i andre 5-årige.

Flere undersøgelser⁵ peger på, at godt 6% af alle småbørn stammer på et eller andet tidspunkt mellem deres 2. og 6. år, og at op mod 40%⁶ af dem har en forsinket eller atypisk fonologisk udvikling, hvor det hos børn, der ikke stammer, kun er 7%, der har fonologiske problemer. Andre tale-sprogvanskeligheder forekommer også hyppigere hos børn, der stammer, men udtalevanskeligheder er altså næsten dobbelt så hyppige.

I forbindelse med undersøgelser af stammende børns tale-sprogfunktion, har forskerne også interesseret sig for voksne stammeres sprogfunktion. Det har man gjort for at se, om det måske kunne fortælle noget om bl.a. prognosen for de børn, der både stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder. En af undersøgelserne⁷ viser, at voksne, der stammer, faktisk har flere (diskrete) sproglige vanskeligheder end voksenbefolkningen som helhed. Det kan pege på vigtigheden af, at give småbørn med både stammen og andre tale-sprogvanskeligheder et undervisningstilbud, som tager hånd om både sprog og tale, så de ikke som voksne skal have problemer med tale-sprogvanskeligheder, selv om de er nok så diskrete.

En undersøgelse⁸ viser, at en del børn med forsinket sprogudvikling udvikler en stammen, efter de er begyndt på undervisning hos talepædagogen. Her mener forskerne, at tale-sprogvanskeligheder *ikke i sig selv er nok* til at fremkalde stammen, men at fokus på tale og sprog er en klar risikofaktor, hvis barnet er *disponeret* for stammen. Om det er det øgede pres, som forældre og talepædagogisk undervisning lægger på barnet, og om der er noget arveligt, som sammen med andre faktorer får stammen til at dukke op i et sådant forløb, ved man ikke. Dog peger flere forskere på, at stammen i mange tilfælde vil forsvinde igen, når undervisningen stopper, *eller sproget bedres*, men at talepædagogen må se på risikofaktorer før undervisningsforløbet.

Stammen og fonologiske vanskeligheder

Fra flere undersøgelser ved vi, at fonologiske problemer hos børn, der stammer, er næsten dobbelt så hyppigt forekommende som andre tale-sprogvanskeligheder⁹, og hyppigere forekommende hos børn, der stammer, end hos en del af de børn, der taler flydende. *Typen* af fonologiske vanskeligheder ser også ud til at adskille sig hos børn, der stammer, idet ca. to tredjedel af børnene har ret svære og anderledes fonologiske problemer end ikke stammende børn med fonologiske vanskeligheder.

Kombinationen af stammen og fonologiske vanskeligheder har derfor været og er stadig genstand for mange undersøgelser.

Undervisning af fonologiske vanskeligheder adskiller sig markant fra forebyggelse og undervisning af stammen, derfor har der været – og er stadig – flere diskussioner om, hvordan undervisningen skal tilrettelægges, så den tager højde for begge vanskeligheder.

Selv om der har været gjort mange forsøg på at finde ud af sammenhængen mellem stammen og fonologiske vanskeligheder, er det stadig uklart, hvorfor disse to problemer så

⁵ Louko, Edwards, Conture, 1999

⁶ Thronenburg, Yairi & Paden, 1994

⁷ Watson et al, 1994

⁸ Merits-Patterson og Redd, 1981

⁹ Louko et al, 1999

ofte opstår hos det samme barn, og hvad det betyder i teori og praksis. Derfor har mange forskere da også forsøgt sig med forskellige forklarings teorier, f.eks. om de to problemer skyldes de samme grundlæggende faktorer, og om behandlingen af den ene vanskelighed hjælper eller forværrer den anden.

For at kunne forsøge at svare på spørgsmålene kan det være fristende at se på en model, som inddrager både stammen og fonologiske problemer. Det er en forklaringsmodel, mange forskere på området ofte henviser til. Rammen i modellen er MacKay og MacDonald's teori om vanskeligheder med sekvens/timing, Perkins, Kent og Curlee's teori om manglende synkroni i signal/symbolsystemet og Postma og Kolk's teori om reparation af fejl.

For bedre at kunne forstå, hvordan de mange faktorer, bl.a. den motoriske umodenhed, det øgede pres og de høje krav kan hænge sammen og medvirke til at fastholde og øge stammen, vil vi se på, hvordan *stammen* forstås af de tre forskellige forskere med hver sin teori:

1. stammen opstår, fordi der er koordinationsproblemer med sekvens og timing¹⁰
2. stammen opstår, fordi signal (tanke) og symbol (lyd) ikke er koordineret (manglende synkroni)¹¹
3. stammen opstår, fordi systemet opdager en fonologisk fejl og prøver at rette den, *inden* ordet udtales. Det giver brud i talen¹²

Fælles for de tre forståelsesteorier er, at:

- de forklarer noget om både stammen og normal ikke-flydende tale¹³ (f.eks. brud og gentagelser af ord og fraser, omstruktureringer, indsættelse af fyldlyd og –ord m.m.)
- de viser, at der kan være ydre faktorer, der også bidrager til stammen, som f.eks. tidspres og tale tempo

Modsætningerne i de tre teorier er, at:

- stammen kan opstå *tidligt*, nemlig i talens planlægning, men også *sent*, nemlig i ordets motoriske udførelse, dvs. i artikulationen
- stammen opstår, fordi barnet retter ordet *før* det udtales, altså i tankerne, eller modsat, fordi barnet afbryder og retter sig selv *i selve formuleringen*, altså udtalen
- følelsesmæssige forstyrrelser kan *fremprovokere* stammen, men kan også *afspejle* angst for stammeøjeblikket

F.eks:

Barnet vil gerne have et glas mælk, men kan ikke lige komme på ordet *glas*: "Mor, må jeg få et et ke ko kop - glas mælk?"

Barnet stammer og ved, at det er svært at sige glas: "Mor, må jeg få et et et øh – en øh kop mælk?"

Teorierne er udtryk for, at barnets tale udsættes for et pres, når tankerne skal omsættes til korrekt udtalt lyd og ord. Det høres almindeligvis som normal ikke-flydende tale, hvis barnet når at rette fejlinformationerne, *inden* ordet udtales, altså på tankeplanet. Det høres som stammen, når barnet retter sig selv i den mundtlige formulering, *efter* ordet er sagt.

¹⁰ MacKay & MacDonald, 1984

¹¹ Perkins, Kent & Curlee, 1991

¹² Postma & Kolk, 1993

¹³ Yairi, 1997

Forstyrrelser kan forekomme flere steder i tankerne og/eller i talen, f.eks. i:

- det indre kontrolsystem
- det fonologiske omsætningssystem
- den semantiske fremstilling
- den fonologisk leksikale fremstilling
- den motorisk udførelse

Man kan udlede af ovenstående, at det er ikke helt enkelt for talepædagogen med småbørn, som både stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder. Det er som oftest sårbare børn, og det kan være svært for talepædagogen at undervise uden at komme til at stille for mange krav og dermed presse barnet og evt. øge stammen.

Stammen og andre tale-sprogvanskeligheder

Lad os se på, hvad forskerne mener om stammen og andre tale-sprogvanskeligheder, og hvordan det hænger sammen med den viden og de erfaringer, som talepædagoger i Danmark bygger deres behandling på i dag, og hvordan forældre opfatter stammen og andre tale-sprogvanskeligheder.

Flere undersøgelser¹⁴ viser, at mange børn, der stammer, har en senere tale-sprogudvikling, end børn, der ikke stammer. Men det er ikke ualmindeligt, at forældre til børn, der stammer, fortæller, at netop deres barn har haft en meget tidlig og helt perfekt tale-sproglig udvikling. Forældrenes forklaring på stammen er ofte, at det er, fordi barnet tænker hurtigere, end det taler. Det passer godt med en undersøgelse¹⁵, der siger, at stammen ofte opstår på et tidspunkt, hvor udviklingen af de sproglige områder er eksplosiv, samtidig med at der er en umodenhed i de talemotoriske områder.

Ifølge flere undersøgelser opstår stammen hos småbørn som regel på småord i begyndelsen af sætningerne og på betydningsbærende ord i sætninger med simpel fonologi, og når ord og sætninger bliver længere og mere komplekse, øges stammen. Et almindeligt råd¹⁶ i stammebehandlingen til forældre er derfor, at de, som talemødelere, kan påvirke barnets stammen i positiv retning ved at tale i korte, ukomplicerede sætninger og undgå lange, komplekse og sjældent brugte ord.

Mange forældre mener, at der er mere stammen, når barnet er ivrigt og har travlt med at fortælle. Det fremgår da også af flere undersøgelser, at stammen påvirkes og bliver mere hyppig og spændt, både når barnet føler tidspres, og når taletempoet øges. Det kan derfor være et godt råd til forældre, at nedsætte deres taletempo, vise at de er tilstede og har tid, fordi de på den måde påvirker barnets kommunikation i positiv retning.

Det er ikke kun taletempoet, som har været genstand for undersøgelser. Også artikulationstempoet er blevet undersøgt. I en hollandsk undersøgelse¹⁷ blev børn, hvor en af forældrene stammede, undersøgt *før* de var begyndt at stamme, og *efter* de fleste af dem igen var holdt op med at stamme. I den gruppe børn, der stadigvæk stammede, var artikulationstempoet hurtigere end i gruppen af børn, som var holdt op med at stamme.

¹⁴ Nippold, 1990

¹⁵ Andrews et al, 1983

¹⁶ Starkweather, Gottwald & Halfond, 1990

¹⁷ Kloth, Kraaimaat, Janssen et al, 1999

I flere undersøgelser fremgår det, at småbørn, der stammer, har flere impressive og morfologiske vanskeligheder¹⁸ end børn, som ikke stammer. Ekspressive vanskeligheder i en eller anden form hører imidlertid til de hyppigste. Det er almindeligt, at stammende børns semantiske udvikling er bagud i forhold til den syntaktiske udvikling, og netop den manglende balance mellem de to sproglige faktorer skulle gøre det svært for dem at lære at tale flydende. Undersøgelserne viser, at der er store udsving¹⁹ fra barn til barn, men at en lille gruppe har mere alvorlige impressive og ekspressive vanskeligheder end børn, der ikke stammer.

En forklaring²⁰ på disse svære vanskeligheder kan være, at børnene føler sig hæmmede og derfor undgår kommunikation. Deres tale-sprogudvikling står stille, fordi de er holdt op med at være sprogligt nysgerrige. Men det kan også være nogle mere grundlæggende sproglige vanskeligheder, som først opdages, når de sproglige krav øges, som det f.eks. sker ved børnehave- eller skolestart. For at hjælpe disse børn tidligt nok, mener forskerne, at talepædagogerne bør teste børnene grundigt, så den talepædagogiske indsats kan målrettes lige fra starten.

Sammenfatning

Forskellige forskningsresultater giver os viden om og indsigt i sammenhængen mellem stammen og andre tale-sprogvanskeligheder. På baggrund af de her nævnte undersøgelser kan det sammenfattende konkluderes, at:

- ♦ ca. 40% af de småbørn, der stammer, også har forsinket eller atypisk fonologisk udvikling
- ♦ en undergruppe har endog meget svære fonologiske vanskeligheder
- ♦ en del af de dysfonologiske børn vil vise sig senere også at have andre tale-sprogvanskeligheder
- ♦ andre tale-sprogvanskeligheder er hyppigere hos småbørn, der stammer, end hos normalt talende børn
- ♦ børn, der stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder, kan være afvigende indenfor områderne ordforråd, sprogbrug, sprogforståelse og artikulationstempo i sammenligning med børn med tale-sprogvanskeligheder, som ikke stammer (det kan bl.a. være de løbsktalende børn)
- ♦ nogle børn udvikler stammen i løbet af tale-sprogundervisningen
- ♦ børn, der stammer og har andre tale-sprogproblemer, er generelt i risiko for at blive forsinket sprogligt, og en af konsekvenserne kan blive, at de oveni får følelsesmæssige og sociale problemer

¹⁸ Møller & Sørensen, 2001

¹⁹ Anderson & Conture, 2000

²⁰ Watkins og Yairi, 1997

Undersøgelse for stammen og andre tale-sprogvanskeligheder – talepædagogens overvejelser

Det er vigtigt at kortlægge et barns vanskeligheder nøje før et undervisningsforløb iværksættes. Det gælder generelt for alle børn, der skal have tale-sprogundervisning, men flere forskere påpeger, at det er nødvendigt at undersøge et stammende barn grundigt på *de øvrige tale-sprogområder*, selv om forældre og talepædagog ikke umiddelbart kan høre andre vanskeligheder end stammen. Stammen kan dække over andre tale-sprogvanskeligheder, så det er vigtigt at få afsløret disse, så undervisningen kan målrettes lige fra starten. I nogle tilfælde vil en forbedret tale-sprogfunktion kunne nedsætte mængden af stammen²¹.

Det er vigtigt at teste tale og sprog med jævne mellemrum i undervisningsforløbet for at kunne følge, hvordan stammen og de andre tale-sprogproblemer udvikler sig hver for sig og samtidig.

Der findes forskellige tests til både at undersøge børns stammen og tale-sprogvanskeligheder. Nogle undersøgelsesprocedurer er meget omfattende og belyser barnets stammen og andre tale-sprogproblemer indgående. Andre er kortere, mere en screening, og giver måske for få detaljer til, at talepædagogen kan målrette sin undervisning.

Den amerikanske stammebehandler Richard Curlee har en ekstra kort metode til at diagnosticering af børn, der stammer, og børn, der har fonologiske vanskeligheder. Hans metode siger noget om mængden af stammen ud fra et korterevarende og tilfældigt tidsrum, men intet om hverken stammeformer, sværhedsgrad, kamp og undgåelse og talelyst. Det samme gør sig gældende på det fonologiske område. Her vurderes der efter mængden af fejl og ikke efter en egentlig analyse af vanskelighederne. Men hans korte diagnosticering kan være en hjælp for talepædagogen, som med det samme kan få en fornemmelse af, om der er noget at være bekymret for, og om der skal en længere og mere grundig undersøgelse til. Curlee mener, at der skal være opfyldt mindst to kriterier, før man kan sige, at et barn stammer/har fonologiske vanskeligheder. Med hensyn til stammen skal der være:

1. forældrebekymring, forældrene mener, barnet stammer, eller der er stammen i familien
2. mindst 3% af ordene (ud fra et taleeksempel på 300 ord af barnets kommunikation med f.eks. forældrene) skal være stammebelastede

Med hensyn til fonologiske vanskeligheder siger han, at der skal være:

1. mindst to fonologiske processer under barnets alder, og de skal have indflydelse på mindst en fjerdedel af ord med en generel mangelfuld fonologi
2. mindst en atypisk fonologisk proces under barnets alder, og den skal kunne høres i mindst en fjerdedel af de ord, som indeholder de pågældende sproglyd

Fra Michael Palin Centret i London har L. Rustin, W. Botterill og E. Kelman udarbejdet en omfattende test²². De mener, det er vigtigt, at undersøgelsen dækker hele sprog- og taleområdet, fordi børn kan have gennemgribende vanskeligheder på andre områder end dem, man umiddelbart hører. De anbefaler testning (se bilag 1) på følgende områder:

²¹ Conture, 2001

²² Rustin, Botterill og Kelman, 1996

- almindelig adfærd
- kognitive evner
- impressiv sprogforståelse
- ekspressivt og pragmatisk sprog
- sociale evner
- stammen – mængde og sværhedsgrad
- holdninger
- forældre-barn kommunikation, bilag 2

Det danske materiale, S-98²³, kan også anvendes til undersøgelse af stammen, stammeadfærd og forældre/barn kommunikation og til at måle effekten af stammebehandlingen. For at belyse barnets andre tale-sprogvanskeligheder, må der suppleres med anden testning på de forskellige områder indenfor tale og sprog.

Stammen

I undersøgelsen af barnets stammen må talepædagogen se på stammens mængde, sværhedsgrad og konsekvenser, herunder talelyst, taleinitiativer og undgåelser, og derefter sammenholde sine observationer med pædagogernes og forældrenes udsagn. Stammen er uforudsigelig, omskiftelig og forskellig fra situation til situation, fra sted til sted, og over tid. Den kan tilsløre andre tale- sprogproblemer, og omvendt kan andre tale-sprogproblemer være med til at dække over stammen. Det er ikke altid let at høre, hvad der er hvad. Netop derfor er det vigtigt at lave en grundig undersøgelse især af spontantalen, eventuelt over en længere periode.

Hos nogle børn svinger stammen i perioder, oftest uden påviselig grund. Den kan være væk i flere måneder og så komme brat tilbage. Det kan være svært at forholde sig til både for barn og omgivelser. Ofte vil både forældre og talepædagog tænke tilbage for at finde årsagssammenhænge. Med stor sandsynlighed er der ingen påviselig grund. Man ved faktisk ikke, hvorfor stammen ofte svinger i perioder.

Stammen udvikler sig hurtigt hos nogle børn, og for at "bremse" udviklingen vil de måske forsøge at undgå og/eller skjule stammen. Børn kan udvikle kamp mod stammen og skjule den selv i en meget tidlig alder. Nogle børn behøver kun at have stammet i kort tid, før de finder ud af, hvordan. Det kan være at tale i kortere sætninger, bruge telegramstil eller blive dygtige til at beskæftige sig selv for at undgå kommunikation. For talepædagogen er det svært at vide, hvad der er hvad, om barnet har amnestiske problemer, planlægningsproblemer, eller om det forsøger at undgå stammen. Er det sproglige problemer eller stammen, når et barn ofte holder pauser midt i et sætningsforløb, begynder forfra og omstrukturerer, bytter ord ud og leder efter ord? Og barnets korte sætninger, afspejler de stammeundgåelser, eller er det sproglige problemer? Talepædagogen kan let forledes til at tro, at stammen er et mindre problem og derfor fokusere på de andre tale-sprogvanskeligheder.

Nogle gange vil talepædagogen opleve, at stammen næsten er væk. Men det kan blot være, at barnet føler en sådan tryghed i samværet med talepædagogen, at stammen for en kort tid forsvinder. Og spørger talepædagogen forældre og institution, kan billedet se helt anderledes ud, fordi der her kan være meget mere åben stammen i de ustrukturerede kommunikationssammenhænge. Som talepædagog er det vigtigt først at gøre sig klart,

²³ Østergaard et al, 1998

hvad der hæmmer barnets budskab. Er det stammen, der fylder så meget, at lytterens fokus flyttes fra indhold til form? Eller er det barnets tale-sprogvanskeligheder, der gør, at budskabet ikke forstås?

Stammen og fonologiske vanskeligheder

Fonologiske vanskeligheder er, som tidligere nævnt, de hyppigste vanskeligheder, vi ser hos børn, der stammer. Mange af udtalefejlene kan være så lette – eller barnet er endnu ikke ret gammelt – så man kan formode, at de kommer på plads at sig selv. Nogle af talepædagogens overvejelser kan derfor være, at det ikke er et rigtigt problem i forhold til stammen. Det kan f.eks. være børn, som har få fonologiske ombytninger, f.eks. hvor k/g- i forlyd bliver til t/d eller lignende. Nogle af disse mindre udtalefejl *kan* betragtes som umodenhed, og talepædagogen kan derfor vælge at fokusere på stammen i første omgang og vente og se tiden an.

Overvejelserne vil være anderledes, hvis barnet er ældre, og talen er svær at forstå. Der er mange muligheder for, hvilken slags udtalevanskeligheder, barnet har. Der kan være tale om manglende konsonanter, ombytninger, substitutioner, udeladelser eller atypiske fonologiske processer, som kan være svære at identificere. Hvis taletempoet også er hurtigt, eller artikulationen er sløret, vil det være svært at forstå barnets tale. Nogle problemer giver ofte anledning til stor bekymring hos forældrene, fordi barnets kommunikation og sociale kompetence ikke udvikler sig. Her vil det være vigtigt at hjælpe barnet med at få en bedre fonologi, men mange vil være tilbageholdende på grund af stammen. Nogle forskere²⁴ mener dog, at man godt kan fonologiundervise, men at det skal være indirekte og på stammens præmisser. Det kan tage længere tid, og stammen må være under stadig observation for at forhindre den i at udvikles. En forbedret fonologi kan, som før nævnt, fremme den flydende tale. Der kan dog også ske det, at stammen høres mere i takt med at talen forbedres. Årsagen vil ofte være, at der høres mere stammen, når barnet også taler mere.

Stammen opstår i løbet af fonologiundervisningen

Mange talepædagoger har oplevet, at børn begynder at stamme i løbet af fonologiundervisningen. Talepædagogen vil naturligt komme til at spekulere på, om det er, fordi der bliver stillet for mange krav i undervisningen, og vil derfor overveje om det er nødvendigt at stoppe fonologiundervisningen på grund af den opståede stammen. Men inden det eventuelt sker, kan talepædagogen prøve at se på nogle faktorer, der kan medvirke til at stammen begynder at udvikle sig i uheldig retning. Det kan være, om der f.eks. er stammen eller løbsk tale i familien, der måske kan forudsige en genetisk komponent for stammen. Men det kan også være stammens placering i sætninger, hyppigheden, antal gentagelser, spændthed, og hvor påvirket barnet er, når det stammer.

Stammen på småord i begyndelsen af sætningerne er ofte tegn på, at stammen ikke er så udviklet, som hvis stammen sidder på betydningsbærende ord inde i sætningen. Gentagelser på hele ord menes at være en mindre udviklet stammen end gentagelser på dele af ord, ligesom 3 eller flere gentagelser antages at kendetegne en mere udviklet stammen. En stammen, som kommer og går i perioder, skulle også have lettere ved at forsvinde af sig selv end en stammen, som er ens fra dag til dag og mere kronisk. Udsagn af denne slags kan der findes belæg for i litteraturen, men det er vigtigt at holde sig for øje, at det er umuligt at generalisere, og at der altid vil være tilfælde, der ikke kan passes ind.

²⁴ E. Conture, 2001

Opstår stammen i løbet af fonologiundervisningen, bør den direkte undervisning ændres til en indirekte form og foregå på stammens præmisser eller måske standses helt for et stykke tid.

Stammen og andre sprogvanskeligheder

Det er meget vigtigt at lægge vægt på barnets lingvistiske evner og receptive sprog. Det understøtter nemlig det stammende barns flydende tale at kunne færdes i disse områder på en aldersvarende måde. Derimod kan mangler på et eller flere områder have en negativ indflydelse og skubbe til stammens udvikling.

I de tilfælde, hvor stammen for det meste består af lettere gentagelser på fraser, hele ord og dele af ord og med få gentagelser ad gangen, max. 3- 5, og barnets talelyst er god, kan tale-sprogvanskelighederne opfattes som primære, og så kan talepædagogen godt begynde at sprogundervise barnet. Men selv om stammen forekommer at være let, og i starten ikke giver grundlag for bekymring, kan der ske det, at talen bliver mere stammende i takt med, at sprogvanskelighederne forbedres. Det er vigtigt at følge gentagelsernes udvikling. Allerhelst skal de tage af i forløbet, og hvis der kommer flere gentagelser ad gangen eller opstår spændthed og andre stammeformer, som forlængelser og blokeringer, bør fokus igen gå mere på talelyst og indhold i stedet for form, og talepædagogen må undlade den direkte tale-sprogundervisning.

Det er almindeligt, især hos 5-6 årige, at mængden af stammen stiger i løbet af behandlingen. En forklaring kan være, at: "Når længde og kompleksitet i det ekspressive sprog stiger, og vil der også være flere ord, hvor man hører stammen. Man kan altså se den øgede mængde stammen som et naturligt biprodukt af den forbedrede, men endnu ustabile, ekspressive talefærdighed og ikke som en videreudvikling af stammen"²⁵.

Hvis undersøgelsen viser, at stammen er fysisk spændt med blokeringer, forlængelser og gentagelser på ord, stavelser og enkelt lyd, og flere end 3-5 gentagelser ad gangen, bør undervisningen rettes direkte mod stammen og indirekte på sprogvanskelighederne, indtil stammen er blevet lettere. Det er nødvendigt ikke at stille større sproglige krav, end barnet kan honorere. Fokus skal igen gå på talelyst og indhold i stedet for på form.

Stammen og artikulationsvanskeligheder/løbsk tale

Vi ved fra flere undersøgelser²⁶, at artikulationsvanskeligheder ofte også kan dække over løbsk tale. Hos børn, hvis tale er præget af udeladelser, indsættelser, ombytninger, sløret artikulation og måske et hastigt eller uregelmæssigt tempo, kan der være mistanke om løbsk tale. Det er vigtigt at undersøge *spontantalen*, fordi vanskelighederne er svære at opdage i en testsituation. Løbsk tale²⁷ begynder ofte som en tidlig tale-sproglig forsinkelse, hvor der også kan være stammen eller normal ikke-flydende tale og ofte atypisk prosodi, utydelig og uskarp tale og hurtigt taletempo. Nogle børn kan derudover have problemer med at lytte, og de kan være let afledelige. Den løbske tale træder ofte først klart frem, når barnet er blevet undervist for stammen. Ca. en tredjedel af alle stammende personer²⁸ har løbsk tale i en eller anden grad.

²⁵ Merits-Patterson and Reed, 1981

²⁶ Myers & St. Louis, 1992

²⁷ Myers & St. Louis, 1992

²⁸ Myers & St. Louis, 1992

Overvejelser

Der er meget at tage i betragtning, når undervisningen skal tilgodese både stammen, tale-sprogvanskeligheder, barnets trivsel og forældrenes ønsker. Mange af disse børn har brug for et alsidigt tilbud.

Hos børn med en uforståelig tale er det almindeligt, at forældrebekymringen mere går på, hvor forståelig talen er end på stammen, netop på grund af de sociale følgeproblemer. Derfor vil forældre ofte være uforstående, hvis talepædagogen vælger at stammeundervise barnet og lade de andre tale-sprogproblemer ligge. Det er vigtigt at være imødekommende overfor forældrene. De har en god intuition, og ved ofte godt hvad deres barn har behov for.

For børn med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder er tilbud om sproggruppe ikke en optimal løsning, det er snarere kontraindiceret kun at tilbyde dette. Undervisning i sproggruppe vil med stor sandsynlighed forbedre barnets sprog, men det er med risiko for at stammen udvikles og bliver kronisk. Placering i en stammegruppe er heller ikke optimal, fordi fokus her er rettet mod sprogets indhold²⁹ og væk fra sprogets form. Undervisningen er slet ikke specifik nok til at afhjælpe barnets andre tale-sproglige vanskeligheder. Måske hjælper det på stammen, men barnet får ikke løst problemerne med de andre tale-sprogvanskeligheder.

Men de sidste års forskning i og undersøgelser af disse børns vanskeligheder – og erfaringer fra praksis – viser, at det er muligt at lave en undervisningsform, som tilgodeser begge vanskeligheder samtidigt. Det er en undervisning, som er tilrettelagt primært med *fokus på stammen*, hvor undervisningen af de andre tale-sproglige problemer foregår på *stammens præmisser*. Flere anbefaler at arbejde i grupper med disse børn, fordi gruppen giver mulighed for at udvikle kommunikative færdigheder i naturlige omgivelser. Men hvor det er muligt, vil det være godt at tage et fælles udgangspunkt i gruppeundervisningen, enten målet er at styrke selvtilliden, lave kommunikationsøvelser i fælles emner, eller arbejde med sproget. Børnene vil da få mulighed for at spejle sig i hinanden. Det er nok så vigtigt at føle samhørigheden og at vide, at der er andre, der har det ligesådan. I den individuelle undervisning, som ofte er den eneste mulighed, kan der arbejdes på samme måde, altså undervisning i tale-sprog, men indirekte og på stammens præmisser. Flere giver udtryk for, at det tager længere tid, men at det nok er en mere "sikker" måde at undervise barnet på.

²⁹ Hougaard og Wrang, 2002

Undervisning af børn med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder

Når beslutningen om undervisning er taget, skal der i hvert enkelt tilfælde tages stilling til mange ting. Skal stammen forebygges gennem *indirekte* behandling? Skal det være *direkte* stammebehandling? Hvordan kan de andre tale-sprogvanskeligheder tilgodeses i forløbet? Hvordan kan øvelser i kommunikationsregler og -færdigheder afprøves, samtidig med at selvværd og selvtillid skal styrkes? Det er vigtigt, at både forældre og institution inddrages i undervisningen, så der skabes mere sammenhæng i barnets liv. Ofte vil en gennemskuelig struktur i daginstitutionen være medvirkende til at gøre kommunikationen lettere for et barn, der både stammer og har tale-sprogvanskeligheder, og som følge deraf hjælpe med til at barnet ikke udvikler kamp mod stammen.

Den *indirekte behandlingsform* egner sig godt til de yngste børn, fordi stammen som regel ikke er så udviklet endnu, og fordi talepædagog og forældre kan være bekymrede for at bevidstgøre³⁰ barnet om stammen. Her tales ikke direkte om barnets stammen, og der gives ikke nogen direkte anvisninger på f.eks. frivillig stammen, eller hvordan hård stammen kan ændres til en lettere form. Ligeledes undgås direkte korrektion af barnets sproglydsfejl. I stedet er målet, at det enkelte barn oplever succes i sin kommunikation igennem opmuntring, ros, respekt og ansvar. Talepædagoger og andre voksne skal have fokus på sprogets indhold. Hovedvægten i undervisningen lægges på aktiviteter, leg og samtale, altså på kommunikationstræning og styrkelse af selvværd og selvtillid. Når fokus ikke er på det individuelle barns specifikke tale-sprogproblemer, men på gruppens kommunikation som helhed, vil selvtillid og selvværd stige, og sproget, specielt sprogets pragmatiske side, bedres. Hos nogle børn er det i sig selv medvirkende til, at talen bliver mere forståelig og flydende. Hos andre børn er det slet ikke nok.

Den *direkte undervisning* anbefales til de lidt ældre børn med en mere udviklet stammen og bevidsthed om tale-sprogproblemerne. Det er vigtigt, især i begyndelsen af undervisningen, *ikke* at fokusere på formen, men *vække* barnets lyst til og ønske om kommunikation. Målet for undervisning kunne derfor – i første omgang – være at øge talelyst, taleinitiativer, selvtillid og selvværd. Derefter kan man arbejde med at forbedre det impressive og ekspressive sprog og opnå en mere forståelig og flydende tale. I den direkte undervisning arbejdes med at nedbryde tabu omkring stammen og sprogproblemer, ved at samtale om stammen og sprog på en naturlig måde, lade barnet opleve succes i samtale, selvom det ikke taler korrekt, identificere hård/let stammen, bevidstgøre brug af kommunikationsregler og øjenkontakt, styrke talelysten og opmuntre og rose barnet og give det positive taleoplevelser. Derved øges selvværd og talelyst, hvilket er et væsentligt grundlag og en god begyndelse i processen med forbedring af tale og sprog.

I både den indirekte og direkte undervisning er det en fordel at arbejde med grupper, også selv om børnenes stammen og tale-sprogproblemer er forskellige. Det giver nemlig børnene mulighed for at eksperimentere med tale og sprog i forskellige aktiviteter, hvor øvelser i kommunikation er midlet til målet. Gruppeaktiviteter ligner mere det virkelige liv, hvor tale, sprog og pragmatiske evner udvikles. Sideløbende med gruppeundervisningen kan det enkelte barn tilbydes individuel undervisning, som retter sig specifikt mod dets vanskeligheder. Især med fonologiske problemer har det vist sig at være en effektiv kombination³¹.

Stammen og fonologiske vanskeligheder

³⁰ W. Johnson, 1955

³¹ Støvelbæk og Winsten, 2003

Som tidligere nævnt kan det være vanskeligt at træffe beslutning om, hvordan man som talepædagog skal gribe behandlingen af børn med stammen og fonologiske vanskeligheder an. De to amerikanske forskere, Richard Curlee og Edward Conture er fortalere for at behandle begge vanskeligheder samtidigt. Det tager længere tid, men der er mindre risiko for, at stammen øges. Talepædagogen skal dog være bevidst om og tage sig i agt for de mange faktorer, som kan medvirke til stammens udvikling.

Ifølge Curlee³² er målet for behandlingen af småbørn med både stammen og fonologiske vanskeligheder: "... at udvikle en for alderen normal fonologi inden for en ramme, som er medvirkende til at øge den flydende tale. Midlet er at tilbyde gruppebehandling til børn og forældre. Undervisningen af barnet skal være indirekte, og begge vanskeligheder behandles samtidigt."

Anderson og Conture³³ siger: "Hvis talepædagogen vælger at lade stammen være og først arbejder med fonologien, kan konsekvensen blive, at barnet får en fysisk spændt artikulationsstilling og –bevægelse, som udløser mere stammen. Det sker, hvis undervisningen er direkte og med overvægt på korrekt, præcis og hurtig motorisk udførelse. Barnets sproglyd bliver måske nok forbedret, men der er stor fare for, at der kommer en uønsket langtidseffekt på stammen". Conture mener, at stammen kan videreudvikles, når:

- der stilles *for store* krav til formulering
- tempoet øges *for meget*
- børn ikke kan *mestre* nye, grammatiske konstruktioner og ukendte ord
- der stilles for store krav til tale-sproglige faktorer generelt.

Arbejdes der i grupper, kan talepædagogen tage udgangspunkt i en fælles faktor³⁴ i børnenes vanskeligheder, f.eks. sætte fokus på en bestemt sproglyd. I den specifikke fonologitræning lægges vægt på, at talepædagogen arbejder sig igennem alle de forskellige sproglyd og konsonantgrupper og lærer børnene at skelne imellem dem. Hver undervisningsgang bør have et specifikt mål og en valgt sproglyd, som matcher barnets behov, ligeledes må de lingvistiske/kognitive krav naturligvis afstemmes med kommunikative krav, som børnene kan håndtere i relation til deres stammen. Talepædagogen kan være model og anvende "dagens lyd" i forskellige aktiviteter, først som enkelt isoleret lyd, så i forskellige isolerede ord, i sætninger og til sidst i naturlige sammenhænge. Det kan være fortælleopgaver, som går på skift, men med fokus på selve fortællingen eller små strukturerede samtalsituationer med fastlagte regler, som i butikslæg, telefonsamtale og rollespil af små historier. Der kan arbejdes med emner/begreber, hvor børnene øver lydskellen og lydproduktion, lydsekvenser og lydklasser. Det kan gøres på en indirekte måde, så der ikke stilles krav til hver enkelt om direkte produktion af korrekt lyd. Det er vigtigt, at "dagens lyd" sættes sammen med andre sproglyd på en let tilgængelig måde i ord, hvor der næsten ikke skal skiftes artikulationsstilling.

Der skal fokus på leg og overindlæring. Børnene skal have lov til at prøve igen og igen med de samme aktiviteter, emner og regler. Overindlæring betyder, at der ikke bruges bevidst energi på området, men at det automatiseres. Det betyder også, at barnet kan overføre det lærte uden for gruppen.

³² Curlee, 1999

³³ Anderson & Conture, 2000

³⁴ Støvelbæk og Winsten, 2003

Stammen og andre tale-sprogsvanskeligheder

De fleste børn, som stammer og har andre tale-sproglige problemer, har oplevet begrænset succes i deres kommunikationsforsøg. Nogle af børnene kan have problemer med sproglig opmærksomhed og manglende øvelse i bl.a. samtaleregler. For at få det kræves, at der er styr på både samtalens omfang og form. Og det er netop det, de ikke har.

Mange af disse børn leger tit alene og taler højt med sig selv. Formodentlig øver de sig i nye ord og sprogfunktioner uden at skulle bruge energi på partneren i en dialog. Det kan være svært at styre det nyindlærte på de sproglige områder, specielt i syntaks og semantik. Derfor er det vigtigt, at de får lov til at lege og tale højt med sig selv, men det kan også være tegn på, at de har brug for hjælp. Talepædagogen må derfor være på vagt og nok stille relevante krav i samtalen, men ikke så det bevirker at problemerne øges.

For de børn, som har de sværeste stamme- og andre tale-sprogproblemer, gælder det, at de netop ikke er naturligt nysgerrige på sproget. De leger tit tavse uden ydre sprog, de spørger ikke og øver sig ikke på nye ord. Det er yderst vigtigt, i arbejdet med disse børn, at de voksne hjælper dem med at være nysgerrige, og at nye ord og sproglige tiltag skal øves og øves mange gange.

Generelt gælder det for alle disse børn, at talepædagogens overvejelse må gå på, hvordan undervisningen tilrettelægges fra lette og velstrukturerede opgaver, hvor børnene føler sig sikre, til sværere og til sidst ustrukturerede opgaver, så børnene hjælpes både til at turde, til at blive mere nysgerrige og at få lyst til at samarbejde og udfolde sig.

For at få et *overblik over kommunikationsfærdigheder og -regler* og for lettere at kunne finde frem til det enkelte barns ressourcer, kan nedenstående skema³⁵, være til hjælp. Det kan også give inspiration til undervisningen, fordi det – ud fra skemaet – kan være lettere at se, hvordan de forskellige undervisningsaktiviteter kan placeres efter sværhedsgrad, og fordi man netop kan finde dem, som børnene profiterer bedst af.

Kommunikationsfærdigheder kan inddeles i tre niveauer, som er indbyrdes afhængige af hinanden. Det kan både virke generelt og måske også noget firkantet at opstille kommunikationsfærdigheder i rækkefølge, men det kan være til god hjælp i planlægning af undervisning. Vellykket kommunikation kræver færdigheder på alle tre niveauer.

- Niveau 1 - færdigheder indenfor tale- og sprogforståelse
- Niveau 2 - kendskab til og brug af regler for samtale
- Niveau 3 - kommunikationens omfang og form

Niveau 1 Børn med både stammen og andre tale-sproglige vanskeligheder har problemer her	Sætningsniveau , som handler om færdigheder i områderne: <ul style="list-style-type: none">• Syntaks• Semantik• Morfologi• Prosodi• Fonologi
---	---

³⁵ D. Crystal, 1987

<p>Niveau 2 Her kan voksne, som kender til regler og overholder dem, hjælpe børnene. Det gør samtalen lettere, når de voksne kan bekræfte og forstærke.</p>	<p>Håndtering af samtalen har fokus på:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Turtagning • Afbrydelse, reparation • Tempo • Timing, pausering, øjenkontakt ...
<p>Niveau 3 Her kan de voksne styre. Her stilles bl.a. kravene om samtalsindhold og emner. Voksne kan være gode lyttere. De kan besvare og bekræfte.</p>	<p>Samtaleniveau handler om intention, om kommunikation og om samtalsomfang og form</p> <ul style="list-style-type: none"> • Initiativ til emne • Vedligeholdelse • Afklaring • Afslutning • Rolle i samtalen

Niveau 1 er basisniveauet, hvor børn med stammen og andre tale-sprogvanskeligheder ofte har de største problemer. De har dog også erfaringer, ganske vist ofte negative, på niveau 2 og 3. På niveau 1 er resultaterne fra testningen udgangspunktet for behandlingen.

For at behandlingen skal fokusere på sprogets indholdsside, er det nødvendigt også at begynde på niveau 2. Her er de voksne sproglige modeller, og den måde de overholder og anvender reglerne på, har direkte indflydelse på barnets tale. Det er lettere at fungere sprogligt i enkle, strukturerede sammenhænge med en kendt kontekst. Her kan talepædagogen tilrettelægge lege og små samtaler med en enkel og forudsigelig struktur. Det giver barnet overskud til at tænke på, hvordan det udvikler samtaleformen. Succes i samtalen har en vigtig sidegevinst, nemlig øget selvværd og selvtillid og lyst til at arbejde med tale og sprog.

Niveau 3 handler om at kunne kommunikere med succes. Her lærer barnet at lytte, sætte sig ind i samtalepartnerens tankegang, hvordan man skiftes til at tale, lytte, bearbejde og vedligeholde samtalen med opklarende spørgsmål, turde afslutte samtalen, tage initiativ til nyt emne og komme tilbage og/eller reparere efter afbrydelser. Det mere avancerede, som evnen til at aflæse forskellige roller hos samtalepartneren, ligger også på dette niveau. Det kan f.eks. være roller som den lyttende, venlige, vrede, påståelige, dominerende, afbrydende, ansvarlige, hjælpsomme... Niveau 3 er et avanceret niveau, som er vigtig for børnene at få viden om og erfaring med. Det skal være på børnenes enkle niveau og først i strukturerede sammenhænge med enkle samtaler i leg, så de får et fundament, som de kan bruge til at bygge videre på.

Talepædagogen kan f.eks. begynde med samtaler i en simpel form og i den bredeste sammenhæng med udveksling af ganske korte sætninger. Det kan foregå i spil med turtagning, rim og remser, korte fortællinger efter billeder, bøger, og leg og rollespil i fast struktur og lignende kontekst. Forskellige former for samtaletræning stiller sproglige krav på flere måder, alt efter materiale og emne. Omfanget af opgaver er variabelt, men formen bør have den samme enkle struktur, indtil barnet føler sig sikkert og har brug for nye udfordringer. Senere kan talepædagogen begynde at løsne på strukturen og se, om

børnene kan overføre de erhvervede færdigheder til mere ustrukturerede sammenhænge og til sidst i naturlig leg med andre.

Når nogle talepædagoger er tilbageholdende med undervisning for begge vanskeligheder samtidig, er det ofte, fordi det er svært at stille krav, som tilgodeser begge problemer uden at stammen øges. Stammen har en tendens til at dukke op, når der stilles for høje krav i f.eks. nedenstående situationer³⁶ fra voksne eller gruppen.

Det kan være for høje krav:

- til sprogformuleringen i genfortælling, billedfortælling, oplevelsesfortælling o.l.
- om at præstere sætninger med svær grammatik
- når barnet leder efter ord, ikke ved, hvad det hedder
- om at holde fast i et emne, skifte emne, opklare en mening eller opliste rækkefølger
- om at påbegynde eller vedligeholde en samtale

I modsætning hertil skulle de nedenstående faktorer fra voksne eller gruppen medvirke til at øge den flydende tale:

- nedsat taletempo og pauser
- enkel sprogkompleksitet
- få spørgsmål
- få afbrydelser
- ingen abstrakt sprog
- ingen ironi
- direkte leg
- ligelig fordelt taletid mellem barn og voksen
- støtte barnets initiativ i leg
- positiv respons på barnets tale
- passivitet
- upåfaldende øjenkontakt
- tænke højt, kommentering

Forældrearbejde

Forældrene kan involveres i barnets tale-sprogundervisning på mange måder. Som udgangspunkt er det vigtigt, at forældrene får en solid information om, hvad der sker i undervisningen og hvorfor. Den viden kan de bruge i deres samvær med barnet hjemme, og således er de med til at udvikle barnets sprog og skabe sammenhæng i barnets liv.

De fleste forældre vil gerne deltage i aktiviteter sammen med talepædagog og barn eller børnegruppen for at udveksle og lære, og det er godt for børnene at få en sammenhæng mellem undervisning, hjem og institution. I forældrearbejdet kan nogle af aktiviteterne f.eks. være:

- Information om stammen og tale-sprogudvikling, så forældrene kan relatere til deres eget barn. Forældrene får en viden om talepædagogens mål, mulige konsekvenser, og hvordan tidsperspektivet ser ud.
- Talepædagogen lytter til forældrenes spørgsmål og bekymring. Denne fase er vigtig for forældre til børn, der stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder. Gruppen kan

³⁶ Hill, D. G., 1995

være det forum, hvor forældrene kan give udtryk for bekymring og have en professionel, som lytter, forstår og svarer på spørgsmål. Forældrene får lejlighed til at udveksle tanker og følelser med andre i samme situation.

- Forældrene får del i talepædagogens observationer om børnene, så de kan relatere deres viden til, hvad talepædagogen har set og hørt. Det kan være grundlaget for et aktivt samarbejde, og forældrene kan medvirke til at ændre kommunikations- og samværsformer.
- Forældrene deltager i fælles aktiviteter med børnene og "øver" sig i evt. ændringer. Barnet får lejlighed til at vise forældrene stedet og hvad de laver der. Det skaber sammenhæng for barnet, hvilket er basis for god kommunikation.
- Forældrene får lejlighed til at diskutere forskellige emner, som f.eks. hvordan man forklarer den øvrige familie om barnets vanskeligheder og undervisning, hvordan man inddrager søskende, om skoleplacering og om barnet skal have sin skolegang udsat, hvordan vil fremtiden forme sig, hvis stammen fortsætter og tale-sprogvanskelighederne ikke bedres, hvis barnet f.eks. får læse-stavevanskeligheder, hvordan man hjemme kan komme evt. drillerier til livs, hvordan man styrker barnets sociale liv og meget mere. Det er vigtigt for forældre til børn med vanskeligheder at have et forum med ligestillede, hvor de kan udveksle erfaringer og møde forståelse.

Afslutning

Der er stadigvæk mange uafklarede spørgsmål om sammenhængen mellem stammen og andre tale-sprogvanskeligheder hos småbørn, og om hvordan man som talepædagog griber undervisningen an, og hvorfor det er svært at generalisere og anbefale den ene behandlingsform frem for den anden.

Vi kan stadig kun gætte på, hvordan stammen og andre tale-sprogvanskeligheder indbyrdes påvirker hinanden. Om tale-sprogvanskelighederne er medvirkende til at fastholde stammen? Om stammen er medvirkende til at fastholde nogle af tale-sprogvanskelighederne? Om nogle af tale-sprogvanskelighederne fortsætter mere i det skjulte hos de børn, som vedbliver med at stamme? Hvordan prognosen er for denne gruppe børn, og hvordan behandlingen påvirker vanskelighederne indbyrdes håber vi på at kunne få svar på et eller andet tidspunkt i fremtiden, da forskningen er i stadig udvikling. Men ud fra det praktiske arbejde med disse børn, som det gøres på bl.a. Taleinstituttet i Hellerup, ser det klart ud til, at behandlingsformen giver børnene både en bedre tale-sprogfunktion, kommunikation, stammen og selvværd og selvtillid.

Det vi ved, er at kravene til sprogproduktion konkurrerer med kravene om flydende tale. Konsekvensen af dette er, at behandlingen må struktureres, så den går frem fra det enkle fonologiske og sproglige til det mere komplekse, uden at der stilles for høje krav til barnet på de *sproglige* områder.

Vi ved også, at undervisningsmetoder, der retter opmærksomhed direkte mod det stammende barns tale-sprogvanskeligheder, kan medvirke til at udvikle og fastholde stammen. Derfor bør konsekvensen være, at børn med både stammen og andre tale-sprogvanskeligheder undervises i fonologi og sprog under hensyntagen til *stammen, på stammens præmisser*.

Vi ved, at uanset om vi behandler barnets vanskeligheder den ene efter den anden eller samtidig, kan det være en svær balance for talepædagogen at analysere barnets vanskeligheder og stille passende krav. Undervisningen af stammen og tale-sprogvanskelighederne gør nogle gange, at barnets fremskridt i fonologi påvirker stammen, så den bliver mindre i både hyppighed og spændthed. Andre gange blusser stammen meget op. Talepædagogen må følge udviklingen og rette opmærksomheden mod de områder, som har størst behov, og som samtidig nedsætter stammens kvalitet og kvantitet.

Det ser ud til, at børn, der stammer og har andre tale-sprogvanskeligheder, profiterer af en "helhedsbehandling", som går på både at stamme-, tale- og sprogbehandle på stammens præmisser. Forskerne giver os endnu ikke mange svar på, hvordan prognosen ser ud, dels fordi der mangler undersøgelser, dels fordi det er svært at have kontrolgrupper. Men de fremtidige undersøgelser vil måske give os nye muligheder for at gå endnu mere målrettet og sikkert til værks.

Bilag

Bilag 1: Test- og undersøgelsesområder³⁷:

Almindelig adfærd:

Samarbejdsvilje
Aktivitet/passivitet i undersøgelsessituationen
Spændthed, ængstelse, kamp og undgåelse af stammen
Koncentrationsevne
Uro, rastløshed

Kognitive evner:

Evne til at organisere
Tegning
Lege

Impressive sprogforståelse:

Verbalt udtryk med og uden billedforlæg
Spørgsmål, nægtelser, årsag/virkning, forståelse af anvisninger
Sætningslængde, syntaks, semantik
Ordforråd
Abstraktionsevne, evne til at udtrykke følelser og genfortælle oplevelser

Ekspressivt og pragmatisk sprog:

Lingvistisk analyse af form, indhold og brug
Ordberedskab, vanskeligheder med:
 Associerer
 Forsinket
 Perseverere, kan ikke komme til sagens kerne
 Øget stammen på betydningsbærende ord
 Afværgelser, f.eks.: "Det ved jeg ikke"
Fonologi:
 Forståelighed
 Forsinket/afvigende mønster
Prosodi:
 Stemmestyrke
 Intonation
 Stemmekvalitet

Sociale evner:

Øjenkontakt og observationsevne
Lytteevne
Turtagning
Position i forhold til den voksne, (kravler op, er omkringfarende)
Mimik og gestus

³⁷ Rustin, Botteril og Kelman, 1996

Stammen/normal ikke-flydende tale – mængde og sværhedsgrad:

Neutral vokal
Gentagelser
Forlængelser
Blokeringer
Stammeadfærd, kamp og undgåelse

Barnets holdninger:

Viden om eget taleproblem
Selvværd og selvtillid

Forældrenes reaktioner i forældre/barn kommunikation:

Lytteadfærd, giver barnet tid til at svare, holder pauser
Vinder barnets opmærksomhed
Øjenkontakt, observerende, deler fokus med barnet
Mimik, gestus
Berøring og kropssprog
Bekræfter/forstærker barnets initiativ
Konfliktstyring
Valg af aktivitet
Reaktion på stammen/uforståelig tale
Turtagning, balance i samtalen (tale lige meget), afbrydelser
Taletempo
Sætningslængde, kompleksitet, stemmestyrke, prosodi
Sætningskompleksitet
Initiativer
Spørgsmål
Bydeform og instruks
Kommenterer
Besvarer/ gentager af barnets tale
Reparerer og vedligeholder emner

Bilag 2: Interaktionsprofil³⁸:

Skemaet anvendes til at analysere kommunikationen mellem forældre og barn, og talepædagogen kan gøre sine notater ud for de i skemaet angivne kompetencer.

Dato:

Talepædagog:

NON-VERBAL

Følger målet
Følger barnets initiativer

Lyttende

Giver tid til besvarelse
Pauserer

Vinder barnets opmærksomhed

Observerende
Øjenkontakt med barnet
Deler opmærksomhed med barnet

Mimik
Livlig
Nysgerrig, undrende

Interesseret
Berører
Gestus

Position i forhold til barnet:
I samme højde
Flytter sig
Orienterer sig
Er tæt på
Væremåde:
Varme
Hengivenhed

Forstærkende
Konfliktløsende
Vælger aktivitet, beslutsom
Reaktion på stammen

VERBAL

Turtagning
Balance i samtalen
Afbrydelser

Tempo

Tydelig og forståelig

Stemmestyrke
Flydende tale/normal ikke-flyd. tale
Prosodi

Kompleksitet af:
syntaks
semantik
Semantisk tilpasning efter barnet

Tager initiativ til at:
Spørge
Opfordre
Instruere
Kommentere
Andet

Kommenterende
Reagerende
Gentager
Vedligeholder emne
Reparerer emne
Gentager talers sætninger

³⁸Rustin, Botterill, Kelman: Assessment and Therapy for Young Dysfluent Children, 1996

Bilag 3: Profil af barnets vanskeligheder³⁹

Dato:

Talepædagog:

Navn	
Data	
Institution	

Skalaen fra 0 – 4:

0 kendetegner den normale udvikling, det uproblematisk

4 kendetegner den svære problematik

Bedømmelses skala	0	1	2	3	4
FYSIOLOGISK					
Familie historie og vedholdenhed (stammen)					
Fødsel/forsinket udvikling					
Motorik/koordination					
Helbred i øvrigt					
TALE OG SPROG					
Forsinket tale- og sprogudvikling					
Impressivt sprog (over/under normal udvikling)					
Ekspressivt sprog (over/under normal udvikling)					
Fonologi					
Tid siden talestart					
Ændringer i stammen					
OMGIVELSER					
To eller flere sprog					
Særlige forhold om opdragelsen					
Kommunikative forhold i omgivelserne					
Familiemæssige forhold					
Institution					
PSYKOLOGISK					
Forældre bekymring generelt					
Barnets bekymring generelt					
Forældrenes forventningsniveau					
Barnets forventningsniveau					
Barnets sårbarhed					
Forældrebekymring for stammen					
Barnets bekymring for stammen					

³⁹ Michael Palin Centre, Finsbury Health Centre, Pine Street, London EC1R 0LP, UK. Dec. 2001

Litteraturliste

- Anderson, J., Conture, E.: Language abilities of children who stutter: A preliminary study, *Journal of Fluency Disorders*, 15, 135-141, 2000.
- Andrews et al: Stuttering: A Review of research findings and theories circa 1982, *Journal of Speech and Hearing Disorders* 48, 226-246, 1983.
- Bloodstein, O., Grossman, M.: Early stutterings: Some aspects of their form and distribution, *Journal of Speech and Hearing Research*, 24, 298-302, 1981.
- Conture, E. G., et al: Simultaneously treating stuttering and disordered phonology in children: Experimental treatment, Preliminary findings, 1993.
- Conture E. G.: Stuttering: Its nature, diagnosis and treatment, Kap. 3, 2001.
- Conture, E., Yarus, J., Edwards, M.: Childhood stuttering and disordered phonology, *Proceedings*, 1994.
- Crystal, D.: Towards a "bucket" theory of language disability: Talking account of interaction between linguistic levels, *Clinical Linguistics and Phonetics*, 1, 7-22, 1987.
- Curlee, R.: Stuttering and related disorders of fluency, Thieme, New York, 1999.
- Hall, N.: Language and fluency in child language disorders: Changes over time, *Journal of Fluency Disorders*, 21, 1, 1996.
- Hill, D. G.: Assessing the language of children who stutter, *Topics of Language Disorders*, 15, 3, 60-79, 1995.
- Hougaard, M. I., Wrang, H. K.: Børn, der stammer, og som også har tale-sprogsvanskeligheder: Belyst ud fra fire case studier, Specialeopgave KUA, IAAS, Audiologopædi, 2002.
- Howell, P., Au-Yeung, Pilgrim, L.: Phonological words and stuttering on function words, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 41, 5, 1998.
- Ingham, R.: Assessment of stuttering in children, i *Stuttering Therapy: Prevention and Early Intervention*, ed. J. Gruss, TN.: Speech Foundation of America, 1989.
- Johnson, W.: Stuttering in Children and Adults, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1955.
- Kalveram, K. T.: Neurobiology of speaking and stuttering, *Proceedings*, 2000.
- Kloth, S. A. M. et al: Persistence and remission of incipient stuttering among high-risk children, *Journal of Fluency Disorders*, 24, 4, 253-265, 1999.
- Logan, K., Conture, E.: Selected temporal, grammatical and phonological characteristics of conversational utterances produced by children who stutter, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 40, 107-120, 1997.
- Logan, K., LaSalle, L.: Grammatical characteristics of children's conversational utterances that contain disfluency clusters, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42, 80-91, 1999.
- Logan, K.: The effect of syntactic complexity upon the speech fluency of adolescents and adults, who stutter, *Journal of Fluency Disorders*, 26, 85-106, 2001.
- Louko, J. L.: Phonological characteristics of young children who stutter, *Topics of Language Disorders*, 15, 3, Aspen Publishers, Inc., 1995.
- Louko, L. J. et al: Treating children who exhibit co-occurring stuttering and disordered phonology, *Stuttering and Related Disorders of Fluency*, 2, 124-138, 1999.

- Mackay, D. G., MacDonald, M.: Stuttering as a sequencing and timing disorder, i Perkins & Curlee: Nature and Treatment of Stuttering: New Directions, Allyn and Bacon, 1984.
- Melnick, K., Conture, E.: Relationship of length and grammatical complexity to the systematic and non-systematic speech errors and stutterings of children who stutter, *Journal of Fluency Disorders*, 25, 21-45, 2000.
- Merits-Patterson, R., Reed, C.: Disfluencies in the speech of language delayed children, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 24, 55-58, 1981.
- Myers, F. L., St. Louis, K. O.: Cluttering: A clinical perspective, *Far Communication Disorders*, Leicester, England, 1992.
- Månsson, H.: Childhood stuttering: Incidence and development, *Journal of Fluency Disorders*, 25, 47-58, 2000.
- Månsson, H.: Helhedssyn på stammen, *Specialpædagogik*, 3, 2000.
- Niermann et al: Relation between phonologic difficulty and the occurrence of disfluencies in the early stage of stuttering, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 37, 504-509, 1994.
- Nippold, M. A.: Concomitant speech and language disorders in stuttering children: A critique of the literature, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 55, 1990.
- Nippold, M.: Stuttering and phonology: Is there an interaction? *American Journal of Speech-Language Pathology*, 11, 99-110, 2002.
- Onslow, M., Packman, A. & Harrison, E.: The Lidcombe Program of Early Stuttering Intervention, a clinician's guide, Pro-ed, Texas, 2002.
- Postma, A., Kolk, H.: The Covert Repair Hypothesis: Prearticulatory repair processes in normal and stuttered disfluencies, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 36, 472-487, 1993.
- Perkins, W. H., Kent, R. D., Curlee, R. F.: A theory of neuropsycholinguistic function in stuttering, *Journal of Speech and Hearing Research*, 34, 734-752, 1991.
- Paden, E., Ambrose N., Yairi, E.: Phonological progress during the first two years of stuttering, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 44, 256-267, 2002.
- Paden, E., Yairi, E., Ambrose, N.: Early childhood stuttering II: Initial status of phonological abilities, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42, 1113-1124, 1999.
- Paden, E. P., Yairi, E.: Phonological characteristics of children whose stuttering persisted or recovered. *American Speech-Language-Hearing Association*, 39, 1996.
- Ratner, N. Bernstein: Treating the child who stutters with concomitant language or phonological impairment, *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 26, 1995.
- Ratner, N. Bernstein: Language complexity and stuttering in children, *Topics of Language Disorders*, 15, 1995.
- Ratner, N. Bernstein: The phonology of early stuttering: Reasons why there isn't one, *Proceedings*, 2001.
- Rustin, L., Botterill, W., Kelman, E.: Assessment and therapy for young dysfluent children: family interaction, Whurr Publishers Ltd, London, 1996.
- Rustin, L., Kuhr, A.: Social skills and the speech impaired, 2nd Ed., Whurr Publishers Ltd, London, 1999.
- Ryan, B.: Articulation, language, rate and fluency characteristics of stuttering and non-stuttering children. *Journal of Speech and Hearing Research*, 35, 33-342, 1994.
- Starkweather, C. W.: Fluency and stuttering, Prentice Hall, New Jersey 07632, 1987.

- Starkweather, C. W., Gottwald, S. R., Halfond, M. M.: Stuttering prevention: A clinical method, Prentice Hall, New Jersey 07632, 1990.
- St. Louis, K., Murray, C., Ashworth, M.: Coexisting communication disorders in a random sample of school-age stutterers, *Journal of Fluency Disorders*, 16, 13-23, 1991.
- Støvelbæk, U., Winsten, G.: Undervisning af børn med dysfasi og stammen, *Dansk Audiologopædi*, 39, 2003.
- Sørensen, H., Møller, M.: Language disorders in young schoolchildren with fluency disorders, *Proceedings*, 153-155, 2000.
- Thronenburg, R., Yairi, E., Paden, E.: *Journal of Speech Hearing Research*, 37, 504-509, 1994.
- Watson, B. C. et al: Linguistic performance and regional cerebral blood flow in persons who stutter, *Journal of Speech Hearing Research*, 37, 1221-1228, 1994.
- Watkins, R. V., Yairi, E.: Language production abilities of children whose stuttering persisted or recovered, *American Speech-Language-Hearing Association*, 1997.
- Watkins, R., Yairi, E., Ambrose, N.: Early childhood stuttering III: Initial status of expressive language abilities, *Journal of Speech Language and Hearing Research*, 42, 1125-1136, 1999.
- Weiss, A.: Pragmatics and stuttering, *Proceedings*, 1994.
- Weiss, A.: The pragmatic context of children's disfluency, *Seminars in Speech and Language*, 14, 3, 1993.
- Wolk, L., Intervention strategies for children who exhibit coexisting phonological and fluency disorders: A clinical note, *Child Language Teaching and Therapy*, 14, 69-82, 1998.
- Wolk, L., Edwards, M., Conture, E.: Coexistence of stuttering and disordered phonology in young children, *Journal of Speech and Hearing Research*, 36, 906-917, 1993.
- Wrang, H. K., Hougaard, M. I.: Børn, der stammer, og som også har tale-sprogsvanskeligheder – belyst ud fra fire case studier. Specialeopgave, KUA, 2002.
- Yairi, E., Ambrose, N.: Early childhood stuttering I: Persistency and recovery rates, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42, 1097-1112, 1999.
- Yairi, E.: Disfluency characteristics of childhood stuttering, i Curlee, R. & Siegel, G. (ed.): *Nature and Treatment of Stuttering – New Directions*, Allyn and Bacon, Boston. 1997.
- Yarus, J., Scott, Conture, E.: Stuttering and phonological disorders in children: Examination of the covert repair hypothesis, *Journal of Speech and Hearing Research*, 39, 1996.
- Østergaard, G. et al: S-98 - Vurdering af stammen hos børn i førskolealderen, Special-pædagogisk forlag, 1998.